

і розгляду альтернативних законопроектів, якими пропонується врегулювати цю складну сферу; врахування пропозицій власне релігійних організацій, чого досі практично не робилося; взяття до уваги пропозицій місцевих органів влади, органів місцевого самоврядування, яким на місцях доводиться здійснювати реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій чи брати до відома утворення і дію релігійних громад без реєстрації статуту (положення); врахування при розробці законопроектів позицій громадськості, засобів масової інформації; практика оприлюднення проектів законів та ін.

Зазначені тенденції в практиці сьогоденного правового нормотворення, застосування принципів демократизму, рівності в Україні проявляються по-різному, проте, що особливо важливо, здійснюються в умовах: по-перше, відсутності державних ідеологічних установок чи приписів, що суперечили б принципам свободи совісті, вільному вибору особи сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність;¹

по-друге, міцніючої впевненості українського соціуму в продуктивності розв'язання суспільно значущих проблем, навіть у такій складній сфері, як релігійна, виключно правовими засобами.

Тенденції нинішньої трансформації правових засад національного законодавства, зазначені вище, засвідчують його цивілізований рух у напрямі правового закріплення новітнього статусу Церкви, релігійних організацій, а також віруючого як громадянина і члена суспільства. Законодавчі і нормативні акти дванадцятирічного періоду незалежності України показують, що таке юридичне закріплення місця релігійних інституцій здійснюється і, судячи із змісту проектів відповідних законів, буде здійснюватися, відображаючи нове розуміння українським суспільством повноти забезпечення прав, свобод й Інтересів громадян, організацій та асоціацій. Принципова новизна ситуації полягає в тому, що права, свободи й інтереси сьогодні не лише декларуються, але й гарантуються та, значною мірою, забезпечуються; в державі і суспільстві вже є авторитетні інституції, здатні контролювати відповідність проголошених правових норм повсякденним реаліям.

Володимир Любчик*

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЕТНОКОНФЕСІЙНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ

Попри всю складність та неоднозначність процесів релігійно-церковного життя, українське суспільство усвідомило необхідність утвердження загально визнаних норм свободи совісті. Це підтверджує і визнання Україною основоположних принципів прав людини (ратифікація міжнародних документів і приведення у відповідність до них національного законодавства), і включення їх у програмні документи більшості політичних партій та громадських об'єднань, і послідовне відстоювання цивілізованих підходів до релігійно-церковних проблем більшістю інтелектуальної еліти.

Долаючи тяжку спадщину минулого, Українська держава в посттоталітарний період зробила багато для забезпечення правового статусу церков. Одним з перших законодавчих актів України, ще напередодні здобуття державної самостійності, був Закон «Про свободу совісті та релігійні організації». Цим законодавчим актом було започатковано докорінну перебудову державно-церковних відносин, зміну акцентів та пріоритетів в цій сфері. Держава принципово стала на шлях гармонізації відносин з церквою, співробітництва з нею на благо народу України.

Цей стратегічний курс знайшов своє відображення в Конституції України, що була

¹ Конституція України, Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. - Ст.35.
* начальник управління релігієзнавчої і аналітичної роботи Держкомрелігій України, к.філос.н.

прийнята 28 червня 1996 року. В преамбулі підкреслюється, що Верховна Рада України від імені Українського народу - громадян України всіх національностей, висловлюючи суверенну волю народу, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, особистою совістю, попереднім, сучасним і наступним поколіннями приймає цю Конституцію. В статті 35 Конституції України закріплюється право кожної людини на свободу світогляду та віросповідання. Це право передбачає свободу сповідувати будь-яку релігію, або не сповідувати жодної, без перешкод відправляти - одноосібно чи колективно - релігійні культу та ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа - від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Здійснення цього права може бути обмежене Законом лише в інтересах охорони суспільного порядку, здоров'я та моральності населення.

За останні роки створені необхідні правові умови діяльності релігійних організацій. Кожному громадянину України гарантується право: мати свою релігію чи переконання; приймати іншу релігію чи переконання; міняти релігію; одноосібно чи разом з іншими сповідувати свою релігію, відправляти культ, виконувати релігійні обряди, дотримуватись канонів своєї релігії в житті; право батьків (чи осіб, що їх замінюють) виховувати своїх дітей відповідно до своїх особистих переконань; право на таємницю сповіді та інші.

Питання власності, підприємництва, землекористування релігійних організацій, трудові відносини у них врегульовані діючими законодавчими актами про власність, підприємництво, землю, працю, соціальне страхування.

Спираючись на світовий досвід, Україна будує свою державну політику щодо релігії та церкви на засадах законності та соціальної справедливості. Ця політика спрямована на:

- створення сприятливих умов для діяльності релігійних організацій, задля здійснення ними своєї соціальної місії;
- забезпечення рівних прав і можливостей для всіх релігійних організацій;
- утвердження релігійної та світоглядної терпимості та поваги між віруючими та невіруючими, між віруючими різних віровчень;
- визнання статусу релігійних організацій, сформульованого в міжнародних правових актах;
- утвердження поваги в ставленні держави до традицій і внутрішніх установ релігійних організацій;
- забезпечення рівності перед законом усіх релігійних організацій;
- створення умов для участі релігійних організацій в суспільному житті, використання ними засобів масової інформації;

5. вирішення питань, пов'язаних з поверненням майна релігійних організацій, незаконно вилученого в них у попередні роки.

Практично з усіх головних питань життєдіяльності релігійних організацій прийнято відповідні законоположення, які забезпечили нову, демократичну фазу взаємовідносин між державою та церквою. Внаслідок цього, релігійна інфраструктура отримала досить стрімкий розвиток.

Станом на 01.01.2003 р. кількість релігійних громад національних меншин становить 895 одиниць або 3,4% загального числа громад віруючих. За останнє десятиріччя розширилася географія релігійних спільнот етноконфесійних меншин. Зокрема, іудейські громади, які на даний час представлені 284 релігійними осередками, поширюють свою діяльність в усіх областях держави. Німецька євангелічно-лютеранська церква представлена 43 зареєстрованими організаціями в 17 областях. Вірменська апостольська та католицька церкви нараховують 23 парафії в 11 областях. Певні згромадження локалізовані в місцях компактного проживання відповідної національної меншини - це Закарпатська (угорська) реформатська церква, яка нараховує 110 релігійних організацій, (Закарпатська обл.), шведів (Шведська євангелічно-лютеранська церква - Херсонська обл.). Діють також етноконфесійні громади корейців

(Корейська баптистська церква - 5 громад) та чехів (Чеська євангельська церква - Миколаївська, Одеська обл.). Отже, найбільше громад, створених на етноконфесійному ґрунті, діє у південно-східних областях України.

Половину релігійних громад, створених національними меншинами складають мусульманські, основу яких репрезентують тюркомовні народи: кримські і поволзькі татари, турки, азербайджанці тощо. Більшість з 452 (30 з них діють без реєстрації статутів) мусульманських громад, що діють в Україні, знаходяться в Автономній Республіці Крим - 358 (29 з них незареєстровані). Це пов'язано з поверненням понад 300 тис. кримських татар з місць їхньої багаторічної депортації. Про динамічний розвиток мережі мусульманських релігійних організацій в Україні свідчить і те, що в 1992 р. у Донецькій, Запорізькій областях, м.Києві й АРК діяло лише 32 громади прихильників ісламу, у т.ч. в Криму - 27.

Водночас треба зазначити, що церква входить на суспільну арену сучасної України не тільки як стабілізуючий чинник. На жаль, релігійна ситуація ускладнюється наявністю міжконфесійних та міжцерковних конфліктів, в які втягнуті сьогодні найбільш впливові релігійні організації, відомі церковні діячі, десятки мільйонів віруючих.

Проблеми, пов'язані зі здійсненням свободи світогляду в Україні, залишаються важливим завданням правового регулювання і досить складним напрямом внутрішньої державної політики.

Нова Конституція і вся правова система України, як виразник стану і прагнень українського суспільства, покликані створити умови для виправлення помилок і недопущення в майбутньому порушень свободи совісті - важливого елемента ідеологічної, морально-етичної та соціально-психологічної основи народовладдя.

Як відомо, на суспільні відносини, що пов'язані із ставленням до релігії, здійснюють вплив не лише Конституція, закони чи діяльність органів державної влади. Найчастіше конституційно-правові норми лише узагальнюють і узаконюють історичні традиції, світоглядні та ідеологічні позиції і погляди на релігійно-церковне життя, вироблені домінуючими у суспільстві політичними та соціальними силами. Однак специфіка сучасного стану українського суспільства, а також завдання правової системи України з демократизації суспільного життя і побудови правової держави обумовлюють пріоритет тих підходів до реалізації свободи світогляду, які пройшли випробування суспільно-історичною практикою людства, стали критеріями прогресивності розвитку народів і держав та ознаками їхньої здатності до міжнародної інтеграції.

Україна характеризується поліетноконфесійним складом населення, в якому поруч з найчисельнішою нацією українців існують національні меншини - росіян, білорусів, молдаван, євреїв, кримських татар та інших. Члени етнічних утворень дотримуються переважно різних релігійних поглядів, сповідують різні віровчення, кількість яких сьогодні досягає ста. Таке національно-релігійне різнобарв'я вимагає від держави проведення зваженої, толерантної, демократичної політики в гуманітарних та інших сферах з метою збереження територіальної цілісності, консолідації всіх етносів, утвердження соціально-політичної стабільності.

Ця стабільність неможлива без врахування міжконфесійного і міжетнічного факторів, що тісно пов'язана із станом економіки, змістом і характером діяльності владних структур в реформуванні суспільства. Міжетнічні проблеми, взаємовідносини національних меншин, стосунки з титульною нацією мають свої особливості, пов'язані з регіональними відмінностями, етносоціальними та політичними аспектами.

У характеристиці етнополітичної ситуації, діяльності етнічних меншин із забезпечення стабільності в державі слід особливо виділити соціально-економічні фактори (рівень етнічних утворень, їх матеріальне становище, характер економічних відносин), соціологічні (сумісність життєвих норм різних етнічних меншин та груп, соціальна орієнтація), політичні (співвідношення етнічних правил співжиття із захистом прав людини, сутність політичної діяльності та управління), міжцерковні (співвідношення сил у регіоні, зацікавленість третіх держав, використання ситуативних чинників).

Етнополітична безпека, соціально-політична стабільність у регіонах держави зумовлюються змістом та спрямованістю таких визначальних процесів як національне відродження етнічних меншин, їхня політична активність. Хоча вони не ідентичні, мають певні відмінності, проте взаємопов'язані й розвиваються разом. Ці процеси проявляються у зростанні національної і політичної самосвідомості, у поглибленні внутрішньоетнічної інтеграції й етнічної мобілізації, утвердженні національної культури, у посиленні впливу на внутрішню і зовнішню політику країни. Етнополітичний ренесанс у середовищі нацменшин як цілеспрямований і систематичний процес, утверджуючи національні традиції, культуру, мову, релігію активізує національну спільноту, що нерідко призводить до загострення відносин з іншими утвореннями, з регіональними і центральними владними структурами.

Цивілізоване співробітництво організацій національних меншин в Україні безумовно сприяє стабілізації соціально-політичної ситуації, оскільки спрямоване на захист їхніх прав, на пошук взаємоприйнятних форм і методів розв'язання соціальних, економічних, релігійних та культурних проблем. Досягнення цієї мети можливе за умови міжнаціональної злагоди. Права на встановлення контактів етнічних меншин однієї країни з громадянами інших держав, що мають спільне походження, культуру, релігію, зафіксовані в міжнародних правових актах, знаходять підтримку широкої громадськості й органів влади. Удосконалюється і сам процес інтеграції національних меншин в українське суспільство. Владні структури для утворення соціально-політичної стабільності, подолання відчуження, що виникло між окремими етнічними групами в регіонах, створюють належні умови для дієвого захисту конституційних прав осіб національної меншості, на державному рівні вирішують питання облаштування депортованих народів.

Оскільки ті чи інші порушення прав та інтересів громадян, релігійних організацій знаходяться у сфері їхнього практичного застосування (незастосування), зокрема у зв'язку з інформаційним забезпеченням свободи совісті, релігійної свободи, то і засобами попередження таких порушень має стати, ймовірно, не створення ще одного державного органу, потенційно здатного перетворитися на практиці у латентно цензурний, а послідовне, наполегливе корегування в ЗМІ в бік використання коректних і зважених підходів журналістів, редакцій до інформаційних матеріалів стосовно релігійної проблематики, ретельно звірених з правовими нормами національного законодавства.

Стаття 35 Конституції України, яка чітко визначає право кожного на свободу світогляду і віросповідання, об'єктивно спрямована на усунення поділу на віруючих та атеїстів, на надання кожному, незважаючи на його ставлення до релігії, рівних прав та можливостей, на формування віротерпимості, а відтак - на забезпечення взаєморозуміння, спокою та злагоди в суспільстві, що є одним з основних чинників у процесі демократизації.

Забезпечення свободи віросповідання обумовило й те, що законодавець передбачив кримінальну відповідальність за порушення рівноправності громадян в залежності від ставлення до релігії (ст.66 Кримінального кодексу України) та за перешкодження відправленню релігійних обрядів, якщо вони не порушують громадського порядку і не супроводжуються замахом на права громадян (ст.139 КК України).

Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Релігійна організація не повинна втручатися у діяльність інших релігійних організацій, а також проповідувати ворожнечу, нетерпимість до віруючих інших віросповідань і невіруючих. Ніхто не може з мотивів своїх релігійних переконань бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитись від виконання конституційних обов'язків. Винятки з цього положення (як то заміна військової служби альтернативною) спеціально обумовлюються законом.

Державний контроль за додержаннями законодавства України про релігійні організації здійснюють місцеві Ради народних депутатів і місцеві державні адміністрації. Загальну відповідальність за здійснення державної політики щодо релігії й віруючих

покладено на державний орган України у справах релігій, який утворено згідно Указу Президента України від 11 жовтня 1995 р. № 944/95 і, який згідно з Положенням про Державний Комітет України у справах релігій, затвердженим Указом Президента України від 14 листопада 2000 р. №1229/2000 є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України.

Держава не бере на себе релігійне виховання громадян. Але це не означає, що у навчально-виховному процесі не можуть мати місце елементи релігієзнавчої освіти учнів і студентів.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» не допускає обмежень в справах проведення наукових досліджень, у тому числі фінансованих державою, пропаганду їх результатів, або включення їх до загальноосвітніх програм за ознакою відповідності чи невідповідності положенням будь-якої релігії або атеїзму.

В Україні заборонено встановлювати обов'язкові переконання чи світогляд. Виходячи з цього загального положення, викладачі релігійних віровчень і релігійні проповідники не можуть проповідувати нетерпимість до інших релігій чи іншого світогляду людини. Відповідні обов'язки покладені також на педагогічних працівників Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 44/131 від 20.02.90 р., якою Генеральна Асамблея «усвідомлюючи важливе значення освіти для забезпечення релігійної і світоглядної терпимості», привернула увагу держав-членів ООН до того, аби педагогічні працівники, державні посадові особи при виконанні своїх обов'язків поважали всі релігії і переконання і не припускалися дискримінаційних дій відносно осіб, котрі мають інші переконання.

Неухильне дотримання Конституції та законів, що регулюють діяльність релігійних організацій і міжнародні зобов'язання України стосовно захисту свободи совісті та свободи діяльності релігійних організацій, гарантує невтручання держави у справи церкви і навпаки, а також унеможливорює взаємні претензії церков стосовно їх переваг і, як у наслідку привілеїв.

Варто зазначити, що чинне національне законодавство з питань свободи совісті та віросповідань пройшло експертизу в авторитетних міжнародних організаціях і установах. Так, зокрема, низка міжнародних конференцій, круглих столів, колоквиумів, які проходили в Україні були одноставними у висновках, що система державно-церковних відносин відповідає демократичним принципам, задовольняє права і свободи людини, базуючись при цьому на багатовіковій спадщині врегулювання відносин між цими двома суспільними інституціями, враховує історичні уроки як позитивного, так і негативного досвіду таких відносин. Учасники міжнародних конференцій за участю фахівців із США, Канади, Франції, Швеції, Іспанії, України, представників Міжнародної академії свободи релігій та переконань одноставно констатували, що в цілому українська модель державно-церковних відносин є досить зваженою, послідовною і демократичною, особливо у порівнянні з багатьма іншими відомими на сьогодні моделями в країнах Сходу і Заходу.

Згідно з чинним законодавством контроль з боку держави здійснюється не за діяльністю релігійних організацій, а за дотриманням ними законодавства щодо релігійної сфери, що притаманне будь-якій цивілізованій державі. Такий контроль у рівній мірі стосується будь-яких суб'єктів права - державних органів, релігійних організацій, посадових осіб і громадських організацій,

У цьому контексті, аналізуючи стан додержання законодавства про свободу совісті, слід сказати, що в 2002 р. кількість правопорушень на релігійному ґрунті зменшилась порівняно з 2001 р. на 18%. Біля третини порушень законодавства (28) скоєно іноземцями, які перебували в Україні на запрошення релігійних організацій; 29% (36) становлять правопорушення з боку релігійних організацій, що діють за зареєстрованими статутами; 17% (14) вчинено посадовими, службовими особами релігійних організацій; 3,6% (3) порушень скоєно релігійними організаціями, що діють

поза реєстрацією та 2,4% (2) - посадовими, службовими особами державних органів чи органів місцевого самоврядування.

Водночас проблемою залишається невиконання судових рішень. З числа ухвал судових органів на користь релігійних організацій невиконаними залишилися 40% рішень і всі вони стосувалися майнових питань.

В цілому, за роки державної незалежності України віруючим повернуто 3,6 тис. храмів і понад 10 тис. предметів культового та церковного вжитку. У 2002 р. за сприяння держави збудовано 439 храмів та молитовних будинків, 2332 культові споруди - будуються. Проте, забезпеченість молитовними будівлями і сьогодні залишається однією з гострих проблем.

Аналіз звернень віруючих до Державного комітету України у справах релігій свідчить, що ця проблема становить майже 70 відсот. звернень. Конфлікти між релігійними організаціями та віруючими традиційних християнських церков за право володіння або користування спорудами і майном найбільш гостро стоять в Закарпатській, Тернопільській, Рівненській та Львівській областях. Із 50 населених пунктів, де наявне гостре міжконфесійне протистояння, основний масив знаходиться саме в західному регіоні.

При цьому слід враховувати, що питання власності на культове майно безпосередньо пов'язані з природним правом кожної людини на свободу совісті, що знайшло своє законодавче відображення як на міжнародно-правовому рівні, так і в нормах внутрішнього законодавства. Кажучи про майно релігійних організацій, слід враховувати, що воно є матеріальною основою духовного права людини сповідувати релігію. Згідно із законами України, наша держава оголосила себе правонаступницею обов'язків та прав за міжнародними договорами колишнього СРСР, які не суперечать Конституції України та інтересам держави. Вказаний принцип закладений у ст.32 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». До законодавчої бази щодо вирішення майнових питань, слід віднести міжнародно-правові акти, які не лише закріплюють право людини на свободу совісті, але й право на судовий захист. Зокрема, це передбачено ст.8 Загальної декларації прав людини.

Суттєве значення для всебічного розгляду цих спорів має питання правового режиму культового майна. Для цього необхідно звернутися до минулого нашої держави і простежити історичну долю цього майна.

Після встановлення на території України радянської влади, Декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 19 січня 1919 р. церква була відокремлена від держави, а належне їй і релігійним громадам культове майно було оголошено народною власністю, згідно із пунктами 12, 13 Декрету, в яких наголошено, що «жодні церковні та релігійні громади не мають права володіти власністю».

Землі та ліси, що належали монастирям, згідно з Декретом Ради народних комісарів УРСР від 3 квітня 1920 р. «Про націоналізацію всіх колишніх церковних, монастирських, удільних, міських і поміщицьких земель», були оголошені державним майном без будь-якого викупу і перейшли у відання та облік місцевих органів влади. Норми перелічених актів радянської влади про націоналізацію культового майна були кодифіковані в ст.ст.360-375 Адміністративного кодексу УРСР. Вказаний адміністративний кодекс діє і сьогодні. Коментарі, як кажуть, зайві.

Аналіз перелічених правових актів показує, що націоналізоване культове майно перейшло в загальнодержавну власність і було передане на облік місцевим органам державної влади районного і місцевого рівня і передавалось ними у безоплатне користування на договірній основі релігійним громадам, відносини між якими регулюються нормами ст.ст.324-331 Цивільного кодексу України та умовами договору. Правовий режим деякого культового майна визначався окремими нормативними актами. Зокрема, постановами РМ УРСР від 05.04.91 р. № 83 «Про перелік пам'яток архітектури, які підлягають передачі у постійне користування релігійним організаціям» та КМ України від 08.06.92 р. № 311 «Про виключення окремих об'єктів із переліку культових споруд -

визначних пам'яток архітектури, які не підлягають передачі у постійне користування релігійним організаціям».

Згідно із ст.17 Закону про свободу совісті та Указу Президента України від 4 березня 1992 р. № 125 «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» допускається не лише повернення, а й передача культового майна у власність релігійних організацій, оскільки вони за нині діючим законом мають статус юридичної особи.

Свобода совісті і релігійна свобода відносяться до фундаментальних загальнолюдських цінностей. Свобода релігій характеризує не лише повноцінне функціонування релігійних інституцій, але й правові, суспільно-політичні, економічні можливості та гарантії для вільного релігійного самовизначення особистості.

Особливого значення питання захисту релігійних свобод набуває сьогодні в посткомуністичному суспільстві, яке знаходиться в процесі глибокої трансформації економіки, політичної сфери та суспільних структур. Відтворення нормального релігійного життя, як ми бачимо, на прикладі Української держави, супроводжується виникненням проблем, які потребують як всебічного вивчення, так і відпрацювання ефективних механізмів їхнього розв'язання.

Система державно-церковних відносин суверенної України, безперечно, в своїх базових положеннях відповідає демократичним принципам, виходячи при цьому з основоположних міжнародних угод з прав людини і свободи віросповідання, відображає важливу для сьогодення здатність національного законодавства у цій сфері бути відкритим до нових змін і доповнень.

Анатолій Лахно*

ПРАВО ЯК ПРІОРИТЕТ ГАРМОНІЗАЦІЇ СУЧАСНИХ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН

Продовжується друге десятиріччя регуляції державно-церковних відносин в Україні Законом "Про свободу совісті та релігійні організації" і, таким чином, маємо достатню можливість звернути увагу як на позитивні аспекти його впливу на гармонізацію взаємин Держави і Церкви, так і на проблеми, що продовжують мати місце у цій царині. В першу чергу така оцінка сприйнятніша тими функціонерами, які свідомі часів дії пріснопам'ятного "Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР" від 1 листопада 1976 р. З повним правом засвідчуємо однозначно позитивну оцінку Закону – сущого правового поля забезпечення одного з фундаментальних прав Людини, права на свободу совісті як практично всіма релігійними інституціями України так і державними чинниками.

Практика його застосування відкрила нові можливості для задоволення релігійних потреб співвітчизникам, забезпечила юридичне та й фактичне рівноправ'я громадян незалежно від їх ставлення до релігії. Закон продовжує служити ліквідації хоча й не офіційного, але від того не менш шкідливого поділу нашого суспільства за релігійною ознакою, подоланню недовіри між віруючими та невіруючими, яка, на жаль, ще нерідко побутує. Наш Закон відповідає основним вимогам забезпечення прав і свобод людини у пов'язаній з релігією сфері життя, відкрив і розвиває простір для подальшого розвитку соціального служіння релігійних організацій, зрештою відповідає вимогам міжнародного права у питаннях свободи совісті.

Сьогодні вже всім зрозуміло, що стан свободи совісті та віросповідання є одним з найважливіших критеріїв демократичності держави і, отже, правове забезпечення

---

* доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін і права Європейського університету фінансів, інформаційних систем, менеджменту і бізнесу (м.Київ).